

леуде үлкен роль ойнаған. Биз мысалға алған Соппаслы Сыпыра жыраудың халық дәртін, жырын, халықтың кеулиндегі сөзін ханға қосық үлгисінде жеткізген. Оны таярланып, қағазға жазып отырмай-ақ, хузине туұры кире сала оның ис-хәрекетлерін тәбият аңларына мезгеткен халда баян етеди. Соның менен бирге, ханның қылұаларын қаршыға, қасқыр, қырғый, туйғын, түлки сыяқлы қулар менен жыртқыш хайуанлардың ис-хәрекетіне ұқсатыу арқалы оны бул жолдан қайтырыу, оны тәрбиялау бағдарындағы ұсынысы ақыл-нәсият етиу талаптарының бири болып табылады.

Жеткиншек болған журтыңа,  
Мезгилсиз гөр қазылар,  
Қызыға берме урысқа,  
Зыяны тийер ырысқа...  
Халқыңды жыйнап бир жерге,  
Жеңімпаз хан атандың,  
Елиң әбден толықты,  
Енди саған не керек?  
Сопаслы Сыпыра жырау ханнан қорықпай, ұсындай туұры хақықатты жүзине айтады. Себеби, оның

артында, жырауды қоллап қуаттайтуғын халық тур. Хан да жырау да, шешен де булардың өмири, турмысы халық пенен берге болады. Халықсыз олар хеш ким емес. Соның ушын да жырау халықты аяқ-асты естпеуді, хұрмет етиуді, тосыннан урыс жәрияламауды, қонсы халықтарға зыяны бермеуге шақырады.

Хәр күни қан төгіспе,  
Зирлеп болды дөгерек.  
Урыстың болар өз заңы,  
Қаншама қан төгілер,  
Хан салығынан халқыңның,  
Қабырғасы сөгілер [9:73].

Ұлыұма алғанда, қарақалпақ әдебияты тарихында импровизация дәстүрлерінің ең жақсы үлгілерін жырау-шайырлар мийрасында көреміз. Әсіресе, бизің дыққатымызды тартқан Соппаслы Сыпыра жырау хәм Мүйтен жырау дәретіушилигинде импровизация дәстүрдің бай үлгілерін әдебий талқыға алдық. Жыраулар поэзиясы хәм шешенлік сөзлердегі импровизациялық қубылысты теориялық жақтан талқылау, үйреніу, изертлеу әдебиеттануы илиминде турған әхмийетли мәселелердің бири болып табылады.

#### Әдебиетлар

1. Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында айтыс. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989, 17-б.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
3. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзилигі. - Нөкис: «Билим», 1993, 40-41-б.
4. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ., Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлигі. - Нөкис: «Билим», 1994, 152-б.
5. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II том. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
6. Максетов Қ. Дәстанлар, жыраулар, бақылар. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992, 32-б.
7. Мәмбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебияты. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1976.
8. Мәмбетов К. Ерте дәуірдегі қарақалпақ әдебияты. - Нөкис: «Билим», 1992, 177-б.
9. Мәмбетов К. Қарақалпақ толғаулары. - Нөкис: «Билим», 1995. 72-б.
10. Исмаилов С. «Ақындар». - Алма-ата, 1956, 39-б.

#### РЕЗЮМЕ

Бу мақолада қарақалпақ адабиетіде қадимий жиров-шаир Соппаслы Сыпыра, Асан Қайғы, Доспанбет, Мүйтен ва бошқалар ижодида сүз-жир импровизациясы масаласы сүз этилади. Импровизация аңғанасининг пайдо бўлиш жараёни, тараққийет та-моиллар қарақалпақ халқинг бадиий оғзаги ижодиёти, қадимий жиров-шайырлар меросидан намуна олғани ва бугунги қарақалпақ адабиетіде хам давом этаётган бадиий оғзаки ижодиётиде хам илмий асослар билан очиб берилади.

#### РЕЗЮМЕ

В данной статье обсуждается проблема импровизации в каракалпакской литературе, в произведениях древнего поэта Соппаслы Сыпыра, Асан Кайги, Доспанбета, Муйтена и других. А также, говорится о возникновении явления импровизации, этапах формирования каракалпакского художественного устного народного творчества, о том, что оно берет начало с наследия поэтов-жырау раннего периода и продолжается и в современной каракалпакской литературе, и в современном художественном устном творчестве, в том числе и в традиционных песнях.

#### SUMMARY

The article discusses the issue of improvisation in Karakalpak literature in the works of the ancient poet Soppasly Sipira, Asan Kaygi, Dospambet, Muyten and others. And also, it is said about the occurrence of the phenomenon of improvisation, the stages of the formation of the Karakalpak folklore, that it originates from the legacy of poets-jirau of the early period and continues in today's Karakalpak literature, and in modern folklore, including traditional songs.

### ТАРИЙХЫЙ ҚОСЫҚЛАРДА АТА ЖУРТЫ ТҮРКИСТАН ТЕМАСЫ

Е.Е.Қанаатов – таяныш докторант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

**Таянч сұзлар:** халқ ағизаки адабиеті, тарихий кұшиқ, Туркистон даври, Сирдарё, юкори қарақалпақлар, куйи қарақалпақлар.

**Ключевые слова:** устное народное творчество, историческая песня, туркистанский период, Сырдарья, верхние каракалпаки, нижние каракалпаки

**Key words:** folklore, historical song, Turkestan period, Syrdarya, Upper Karakalpaks, Lower Karakalpaks.

Қарақалпақ халқы өзинің тарихында көп бүлгиншиликлерге ушырап, ұллы көшлерди басынан кеширген. Хәр дәуірде жүз берген тарихый ўақыя-хәдийселер халық аўызеки дәретпелерінде сақланып қалған. Бизің дәуиримизге жетип келген тарихый қосықлар, әне, ұсындай тарихый ўақыялардан мағлыұмат береді.

Тарихый қосықлар белгили тарихый ўақыяға байланыслы дәресе де онда анық ўақыяның өзи сәуленбейди, ал хәр дәуірдің тарихый-социаллық, жәмийетлик-сиясий келбети көркемленип бериледи. Бул қосықлардың ертеде дәретленген де, кейинирек пайда болғанлары да анық тарихый ўақыяларға тийкарланады, баслы қахарманлары да тарихый шахслар болады. Халық қосықларын, әдетте, халық дәретеди, деген менен бир ўақытлары ол қандай да бир шайырлық ұқыпқа ийе бир адам тәрәпинен дәретилип

кейин ала авторы ұмытылып, халық оны кеуілге қонымлы болғаннан кейин қайта ислеп, раўажландырып отырған. Демек, халық тарихый қосықларының авторлары да сол ўақыяларды көзи менен көрген адам дәреткен. Онда авторлар көзи менен көрген, өзлери басынан кеширген ўақыяларды ўақытына қарай баянлайды.

Қарақалпақ халық аўызеки әдебиятында Ноғайлы дәуіри хәм атажурты Түркистанға байланыслы жыр-толғаулар жақсы сақланып қалған. Белгили фольклортаныўшы алым Қаллы Айымбетов тарихый жырлардың пайда болыўын еки дәуірге бөлип қарайды: 1) қарақалпақлардың Едил, Жайық дәрәяларының бойынан бүлгиншиликке ушырап, сол жерлерди таслап, Түркистанға - Жаңадәрәяға көшкен дәуіри. Бул туўралы жырланған тарихый жырды «Ормамбет бийдің толғауы» деп атайды; 2) Қарақалпақлардың

Түркістаннан бүліп, Хорезм ойпатына көшкен дәуірі. Бул тұлғалы Жийен жырау дөретіп жырлаған жырды «Посқан ел» толғауы дейді [1:57].

Биз мақаламызда халық аузында атажурты Түркістанға байланысты сақланып қалған тарихий қосықтар хақында мағлұмат беріуді жөн санадық.

Тарихтан белгилі, қарақалпақтар XVI әсір ақырларында Едил-Жайық хәм Жем дәрйялары бойынан Түркістанға қарай көшіп Сыр дәрйяны жағалай жайласады. Бул хақында «Қарақалпақ» тарихий қосығында:

Жембойы қалпағы тегіс жыйылды,  
Қыймай келді Ойыл менен Қыйылды,  
Қарақұрым халық қаппап қуйылды,  
Атажуртка лек-лек барды қаралпақ.

Сыр дәрйяның екі бойын жайлады,  
Есапсыз мал жыйнап, қойды айдады,  
Уллытауға туу тигіп, ханын сайлады,  
Түркістанда өніп-өсті қаралпақ [6], делинеді.

Бул жердегі Жембойы дегені Жем (Эмба) дәрйясы. Ойыл хәм Қыйыл хәзиргі күндегі Қазақстан Республикасы Ақтөбе ұлалатының Россия менен шегаралас тәрәпинде, яғный Орынбор қаласына жақын әтираптағы жер атамалары. Уллытау болса хәзир Жезқазған ұлалатына қараслы қала.

Қарақалпақтар атажурты Түркістанда құрғын жасағанлығы, өз алдына хан сайлағаны хақында усы қосық арқалы мағлұматқа ийе боламыз.

Бул тарихий фактлерге сәйкес келеді.

Академик Сабыр Камаловтың «Қарақалпақтардың халық болып қәлиплесіуі хәм оның мәмлекетлигинің тарихынан» атлы китабында мынадай мағлұматлар бериледи: «Қарақалпақтардың 1694-жылы Тобаршық султан деген ханы болған, Ол Тәуке ханның (1680-1718жж.) баласы. Тәуке ханның тусында 18 жыл (1680-1698) хан кеңесін басқарған қарақалпақтың қыпшақ арысы майлыбалта урыуынан шыққан Сасық (Сас) бий (1598-1698) деген мәмлекет басшысы болған.

1709-жылы Тобаршық султанның баласы Ғайып султан қарақалпақтарға хан болған. Қазақтардың киши жүзинің ханы Абулхайырдың тусында (1693-1748 жж.) 1720-жыллары қарақалпақтардың ханы Ишмухаммед деген болған. Қарақалпақтардың орайлық қаласы Сыр дәрйя бойында жайласқан Жаңакент қаласы еди. Ишмухаммед хан (халық оны Ешим Мұхаммед хан яки Ешим хан деп те атаған – Е.Қ.)ның тусында қарақалпақтар өз алдына қонсы елдер менен сауда-сатық жұмыстарын, жеринің үстинен өткен кәрұанлардан бажы алыу жұмыстарын жүргизіп отырады. 1721-жылы Ешим хан Россияға мың түйеден ибарат кәрұан жибереди. XVIII әсірдің бирыншы шерегинде Сырдың бойында жайласқан барлық қарақалпақтарды бириктиріу мақсети пайда болады. Сыр дәрйя топарындағы қарақалпақтардың Бухара, Хийуа ханлықтары тәрәпинде жайласқан қарақалпақтар менен байланысы күшейеди» [5: 22].

Түркістандағы қарақалпақтарының бажы бир бөлегі Бухара ханлығына қараған. Себеби, Түркістанның өзи Тәуке хан өлиминен (1718-жылдан) кейін сиясий жақтан Бухара ханлығына ғәрәзлі болған. Бухара тахтына отырған Абдулғайыз хан (1711-1747) халықты дурыссы басқара алмайды [5: 218]. Усы дәуірлерде қарақалпақтар арасынан шыққан бийлердің Бухара ханлығына салық бермегенлиги хақындағы мағлұматлар да «Қарақалпақ» тарихий қосығының және бир вариантында былайынша бериледи:

Ханкелди, Жанкелди, Хожагелди еди,  
Бухара ханына салық бермеди,  
Бирнеше жыл Түркістанды бийледі,  
Ханға ықтырын бермей қаралпақ.  
Қоңыраттың ат көтермес беглері,  
Айбос, Майбас, Әжигелди ерлері,

Бирнеше жыл Түркістанды жайлады,  
Ат шауып, қус салған жериң қаралпақ [7: 14].

Қарақалпақ тарихий қосықтары бойынша изертлеу жүргизген илимпаз Ә.Қожықбаев усы қосық қатарларындағы атлары келтирилген батырлардың, бийлердің тарихий шахс екенлигин тастыйықлайды. Хангелди, Жангелди, Айбос, Майбас, Әжигелди хәм т.б. адамлардың исмлері XVII-XVIII әсірлерде ушырасатуғынлығын айтады [7: 15].

Түркістан үлкеси хақықатында да халыққа қолайлы еди. 1596-жылдан 1723-жылға шекемги аралық қарақалпақ халқының Түркістан дәуірі деп атаса да болады.

Едил-Жайық бойынан Сыр бойына көшіп келип Түркістанға дейін дәрйяны жағалай жайласқан қарақалпақтардың дархан турмысын жоңғарлардың 1723-жылғы үлкен атланысы бузады. Сол жылы жоңғар ханы Цеван Рабтан жүз мың әскери менен Түркістанға бастырып киреди. Созақ, Түркістан, Суунақ қалалары өртелип, бул жерлерде жасайшы қазақтар менен бирге қарақалпақтар да посып кетеди. Бул қанлы жыллар қазақ тарихында «Ақтабан шубырынды», «Алқакөл сулама» атамалары менен қалған болса, Қарақалпақстан тарихында «екінші мәртебе посқан ел» тәғдири усылай басланған еди [7: 212; 218].

1723-жылғы жоңғар атланыслары қарақалпақтарды екиге бөліп жиберди. Қырғыннан аман қалған қарақалпақтардың биразы Сыр дәрйяның төменги жағына қарай көшеди, айырымлары дәрйяның жоқарғы жағына Ферғана хәм Самарқанд арқалы Қашқадәрйя шөллерине посып көшти. Бул бөлиніу илимде «төменги» хәм «жоқарғы» қарақалпақтардың пайда болуына себепши болды.

Усы дәуірге тийисли қосықтар «төменги» қарақалпақтардың да, «жоқарғы» қарақалпақтардың ядында да елеге шекем сақланып қалған. Мәселен, ферғаналы жоқарғы қарақалпақтар арасынан жазып алынған қосықтағы:

Қаратаудың тегінде қалдым жекке,  
Қалмақтың оғы тийди қак жүрекке.  
Ырғыдым, мине алмадым қара көкке,  
Барсаң сәлем айтып барың Исмадияр бекке.  
Айтып барың халқыма Сыр жайласын,  
Әширбек енди өлди деп ойласын,

Темир қазық қақышып ат байласын [9: 17], - деген қатарлар сол дәуірдегі қалмақтар менен кешкен қанлы сауаштан дәрек береді. Себеби, XVII-XVIII әсірлерде жоқарғы қарақалпақтардың тийкарғы бөлегі усы аймақта жасаған [10: 61].

Қазақ ауызеки әдебиятында да 1723-жылғы трагедияға байланыссы биразша тарихий қосықтар бар. Ол қосықтардың бажылары қарақалпақтар арасында да ушырасады.

Мәселен, қазақ ауызеки әдебиятындағы:  
Басынан Қаратаудың көш келеді,  
Бир тайлақ көшкен сайын бос келеді.  
Айырылған қарындастан жаман екен,  
Мөлдиреп қара көзден жас келеді.

Мына заман, қай заман, бағы заман,  
Баяғыдай болар ма тағы заман,  
Қарындас пенен қара орман қалғаннан соң,  
Көздің жасын көл қылып ағыз заман [3: 19], - деген қосық Тауелибай қарақалпақтары арасында былайынша гезлеседи:

Қаратаудың басынан көш келеді,  
Қара жорға селкилдеп бос келеді.  
Қарындастан айрылған жаман екен,  
Еки көзден мөлтидеп жас келеді.  
Мына заман қай заман, бағы заман,  
Баяғыдай бола ма тағы заман?  
Ағайыннен айрылған жаман екен,  
Көздің жасын көл қылып ағыз заман [4].

Буннан көриўимизге болады, яғный Түркистан үлкесинде қазақ ағайинлер менен қарақалпақлар тығыз араласып жасаған хәм қалмақлардың аўыр сокқысын теңдей қабыллаған хәм өз ўақтында биргеликте жаўға қарсы шапқан.

Қалмақлар тосаттан топылып келди,  
Қырдың халқы ықты, жаўға жол берди,  
Сегиз мың қалмақты қарекең қырды,  
Хабарың Бухарға түсти қаралпақ.  
Шартәрепке жайылды буның хабары,  
Қалмақлардың қайта түспей гүзары,  
Атажурт Түркистан жаўдан адады,  
Парахат дәўранлар сүрди қаралпақ.

Үш жүз қырық жыл Түркистанды жайлады,  
Не батырлар шығып журтты қорғады,  
Атажурт паянлы қоныс болмады,  
Айдады Байсыңға малды қаралпақ [6], деген қатарлар усы тарийхый ҳақыйқатлықтан сөз ашады.

Жоңғар шапқыншылығына байланыслы жыр үлгилери қарақалпақ халық аўызеки әдебиятының басқа да жанрларында да сақланып қалған. Мәселен, қарақалпақ балалар фольклорында жоңғар шапқыншылығын еске түсиретуғын қайғылы дәўирлердин, посқыншылық күнлердин елеслери үзик-үзик сақланған. Усындай қанлы қырғынлардың сәўлеси қарақалпақ фольклорында:

Ордамды ойрат алды,  
Ортама ойран салды,

Ошақта отым қалды,  
Он сан оғым қалды.

Жасаўлы үйим қалды,  
Жыйыўлы жүгим қалды,  
Жасаўрап көзим талды,  
Жуўыспай жағым қалды.

Қаңырап жайым қалды,  
Қазықта малым қалды,  
Қаңғалап халым талды,  
Қарақалпағым қалды, деп қалдырылған. Бундағы *ойратлар* – хошоуыт, дәрбит, хойыт, торғауыт, бағауыт (*баяуыт*) сыяқлы урыўлық бирлеспелерден қуралған жоңғар қалмақлары [2: 147].

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ аўызеки әдебиятында Түркистан дәўирине байланыслы қосықлар, жыр үлгилери баршылық.

Түркистан дәўирине байланыслы тарийхый қосықларда қарақалпақлардың халық, ел болып қәлиплескен дәўиринде басына қыйын-қыстаў күн туўылыўы сәўлеленген. Бул дәўирдеги қосықлар туўысқан қазақ халқының қосықлары менен идея-тематикалық жағынан ұқсас келеди. Бундай тарийхый қосықлардың үлгилери жоқарғы қарақалпақлар хәм Таўелибай журтындағы қарақалпақлар арасында еле де сақланып қалған болыўы итимал. Өз нәўбетинде, оларды жыйнаў, баспаға таярлап илимий анализге тартып, таллап барыў дәўир талабы саналады.

#### Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1988, 489-б.
2. Амирлан С. Тарихты изерттеуде халық поэзиясының орны. Абай атындағы Қазақ ұлттық университети «Хабаршы» журналы. №4 (47), 2015.
3. Ахметжанова Ж. Қазақ фольклорындағы тарихи өлендер. Кандид. Диссерт. Автор. – Алматы: 2007.
4. Информатор Қамқа Досмурат кызы, «Бирлик» ш/а, Өтемурат аўылы. Қытай арысы, Қайшылы урыўы, Әлсейит тийреси.
5. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хәм оның мәмлекетлигинин тарийхынан. – Нөкис: ӨзРИАҚҚБ // «Хабаршысы», 2001, 76-б.
6. Қарақалпақ (тарийхый қосық) // ӨзРИА ҚБ Қолжазбалар қоры. Р-1311, Инв.- №184006.
7. Қожықбаев Ә. Тарийхый қосықлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980, 55-б.
8. Мәмбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: «Билим», 1992, 248-б.
9. Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы – тарийхый дерек. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994, 342-б.
10. Толстова Л. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959, -С.180.

#### РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақларнинг XVI аср охирларида Эдил-Жайық дарёлари бўйидан кўчиб ота юрти Туркистонда яшаганлиги ва шу даврларда халқнинг бошидан кечган воқеалар сўз этилади. Қарақалпақ халқи ўз тарихида кўп қийинчиликларни бошдан кечирган. XIII асрда Чингизхон Хоразмни босиб олгандан кейин, Турон пасттекислигида истикомат қиладиган қарақалпақларнинг аксарият қисми Крым, Ўрол тоғларига, Эдил-Жайық бўйларига кўчади. У ерлерда ҳам доимий яшай олмай Туркистонга кўчади. Тинимсиз душман юришлари бу ерда ҳам уларнинг кўп қолишига имкон бермайди. Қолмоқлар истилоосидан кейин қарақалпақлар иккига бўлиниб кетади ва юқори қарақалпақлар Фарғона водийси томонга, қуйи қарақалпақлар Сирдарёнинг қуйи оқимиға қараб кўчади. Мақолада ана шундай тарихий воқеалар асосида пайдо бўлган тарихий қўшиқлар таҳлил қилинади.

#### РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что каракалпаки мигрировали в Туркестан вдоль рек Эдил-Джайык в конце 16 века. Народ Каракалпакстана испытал много трудностей в своей истории. В 13 веке армия Чингисхана завоевала Хорезм. После этого большинство каракалпаков, проживающих в Туранской низменности, мигрировали в Крым, на Урал, в Волго-Яик. Не имея возможности жить там постоянно, каракалпаки переехали в Туркестан. Беспощадные атаки противника не позволяют ему оставаться здесь долго. К 1723 году, после вторжения калмыков, каракалпаки разделились на две части. Верхние каракалпаки движутся в Ферганскую долину, а нижние каракалпаки - в низовья Сырдарьи. В статье анализируются исторические песни, возникшие на основе таких исторических событий.

#### SUMMARY

The article notes that the Karakalpaks migrated to Turkistan along the Edil-Jayik rivers in the late 16th century. The people of Karakalpakstan have experienced many difficulties in their history. In the 13th century, the army of Genghis Khan conquered Khorezm. After that, most of the Karakalpaks living in the Turan lowland migrated to the Crimea, the Urals, and the Volga-Yaik. Unable to live there permanently, the Karakalpaks moved to Turkistan. The merciless attacks of the enemy do not allow him to stay here for long. By 1723, after the invasion of the Kalmyks, the Karakalpaks were divided into two parts. The upper Karakalpaks move to the Ferghana Valley, and the lower Karakalpaks move to the lower Syr Darya. The article analyzes historical songs that have arisen on the basis of such historical events.

#### МОТИВ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ АДАБИЁТШУНОСЛИКДАГИ ТАЛҚИНЛАРИ

О.А.Кучкаров – докторант

Анджон давлат университети

**Таянч сўзлар:** мотив, сюжет, схематик формула, дихотомик концепция, инвариант, фабула.

**Ключевые слова:** мотив, сюжет, схематик формула, дихотомик концепция, инвариант, фабула.

**Key words:** motive, plot, schematic formula, dichotomous concept, invariant, fable.

Адабиётшуносликка “мотив” атамаси мусиқашунос-ликдан кириб келган. Мусиқашуносликда “мотив” деганда куйнинг бир нечта ноталарини бирлаштирувчи

ритмик шакланган бўлаги тушунилади. Шунга ўхшашлик асосида адабиётшуносликда адабий асарнинг энг кичик бўлаги тушунилади бошланган. Бирок